

Предраг Милошевић
Академија архитектуру Србије, Београд
Универзитет Унион, Београд

ВИЗАНТИЈСКА РЕНЕСАНСА КАО ПРЕВАСХОДАН ТЕМЕЉ ИТАЛИЈАНСКЕ РЕНЕСАНСЕ - МАНОЈЛО ХРИСОЛОРАС У ФИРЕНЦИ

Утицаји византијских научника на развој **хуманистичких изучавања** (*studia humanitatis*), метафизике, патристике и науке, као и на италијанску ренесансу најизразитији су били у раздобљу од 1361. до око 1531. Тих стотину и седамдесет година изравног дејства научника избеглих из Византије на развој италијанског хуманизма и мисаоности у тој земљи европског запада, нарочито снага њихове улоге и степен њиховог доприноса, ретко су били предмет систематичних анализа посвећених много сложенијим равнима тог питања. То, када се ради о односу европског углавном римокатоличког и протестантског запада према европском православног истоку, нажалост, није изненађујуће. У чувеној књизи Г. Фојгта (G. Voigt) на немачком језику, **Оживљавање класичне антике**, објављеној 1859, годину пре књиге Ј. Буркхарта (J. Burckhardt), **Цивилизација ренесансе у Италији**, назначено је да је оживљавање занимања за грчка учења било кључ италијанског ренесансног оживљавања класичне антике. И раније, у седамнаестом и осамнаестом столећу, на европском западу уобичајено је било виђење да су византијски научници били ти који су, избегавши из своје отаџбине пред турским заузимањем Константинопоља 1453, покренули велики замах италијанске ренесансе. Остављајући по страни сада очигледне чињенице да су исељени грчки научници, чак и они формата Манојла Крисолораса, у Италији били делатни много пре 1453, те да се најважнији средњовековни окршај италијанских и византијских интелектуалаца десио већ 1438-39. на Сабору двеју хришћанских цркава у Фиренци, та хипотеза пропушта чак и да размотри могућност, свуда прихваћену као исправну, да је то, а не унутрашња збивања у италијанском друштву, најраније италијанске хуманисте окренуло ка обнављању свести о значају класичне грчке учености. Другим речима, све већа самосвест средње класе у италијанском друштву, **унутар склопа префињенијег урбаног окружења**, била је изнад свега та која је оне који су постали хуманисти подстрекла да у грчкој учености виде потврду, чак оправдање за световни начин живљења који се тада јављао у италијанским градовима-државама. У списима античких грчких и латинских класика ти хуманисти су видели усавршене узоре вредне подражавања, а за сопствено све сложеније урбано друштво и културу.

Кључне речи: ренесанса, Византија, Италија, наука, уметност, архитектура, урбанизам.

Претходна средњовековна усредсређеност на схоластику, са њеним тешким нагласком на дијалектици и њеним тесним везама са теологијом, није више била у стању да задовољи занимања пуστοловније хуманистичке интелигенције. И заиста, у Фиренци после Петраркиног пионирског доприноса, хуманизам раног фирентинског круга у првим десетлећима кватрочента, коме су припадали Колучио Салутати (Coluccio Salutati), Леонардо Бруни (Leonardo Bruni) и Николо Николи (Niccolo Niccoli), био је жестоко критикован од стране црквених ауторитета, који су га сматрали паганском оријентацијом. Неретко се не схвата да су рани италијански хуманисти били добрим делом цензурисани, да би их прихватиле локалне црквене или, понекад, чак цивилне власти. Противљење њиховим погледима није стизало само од Сан Антонина (San Antonino), врло гласног фирентинског бискупа, него и од црквених научника какви су шпански бискуп Бургоса, који је, у случају који је ускоро постао класичан, критиковао опуштенији хуманистички Брунијев превод Аристотелове **Политике**, а као мање вредан него дословнији, реч-по-реч превод схоластика Виљема из Мербека (William de Moerbeke).

Задивљујућа је снага утицаја византијске ренесансе у времену династије Палеолога на италијански ренесансни хуманизам, засноване бар два столећа пре доласка првог представника те династије на константинопољски престо, и на повратак изучавању грчких сазнања и грчке уметности у византијским школама. Ти утицаји у великој су мери подстакли и сам зачетак италијанске ренесансе, израсле на северноиталијанском хуманизму, а снажно су деловали и целим њеним током. И поред свих намерних и ненамерних уништавања, уклањања и скривања по јавним и тајним архивима, предузиманих на европском углавном римокатоличком и, касније, протестантском западу, још од велике шизме 1054, грчки манускрипти из византијског времена, посебно од те шизме надаље, ипак су доспели до јавности у Италији. Донели су их византијски научници у бегу пред турским надирањем на њихову отаџбину, ослабљену дуготрајним крсташким пустошењима Константинопоља и целе Византије, а садржавали су и мисли аутора до тада непознатих на европском западу. Својим познавањем грчке традиције из Александровог времена и раније, као и саме Византије, једино византијски исељеници били су у стању да растворе и аутентично тумаче врло продуктивно истраживања Аристотела и Платона, као и остала грчка књижев-

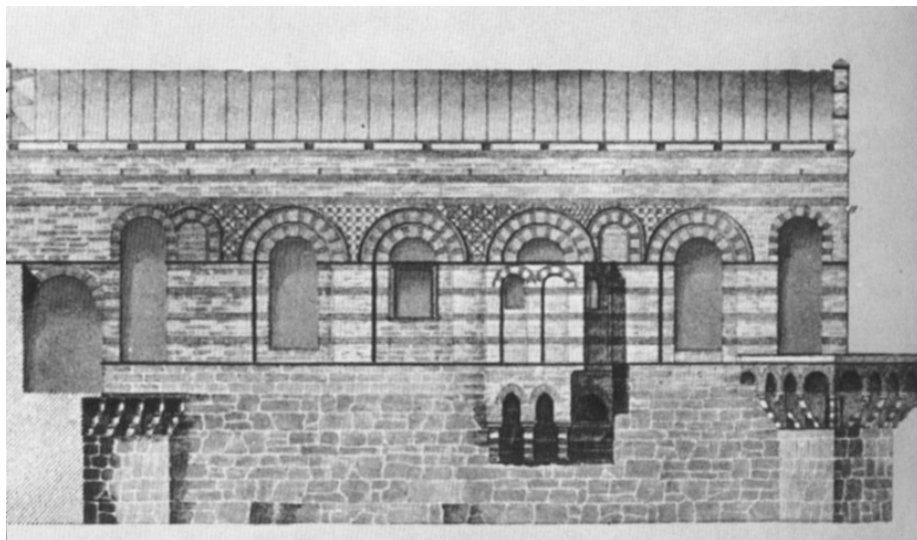

Слика 1. Стона црква Свете Софије, Трапезунт, пре 1260.
(цртеж из деветнаестог века) *

на, филозофска и научна дела. Подучавањем у Италији о значењу, стилу и нијансама грчких текстова, као и издавањем тих текстова у штампи, византијске избеглице биле су у прилици да, понекад и несвесно, унапреде фузију византијске ренесансе грчких сазнања и латинског, касније италијанског хуманизма, тада још тек у повоју. Учење какво су неговали научници приспели из Византије у огромној је мери подстакло процес ширења хоризоната и обogaћења италијанске ренесансе.

Културне и црквене везе између византијског европског истока и латинског европског запада током Средњег века и византијске, а затим и италијанске ренесансе, биле су врло разноврсне. Слава италијанске ренесансе дошла је не само из европске латинске баштине, него и из богатог наслеђа још једне ренесансе, оне у времену касне Византије, а нарочито за династије Палеолога, који су били савременици српског цара Душана Силног, тада господара готово целе Грчке. Византијски научници који су се у том времену иселили у Италију нису били тек преносиоци античких грчких списа. Пре ће бити да су само они били у стању да растворе и аутентично протумаче сложеније текстове грчке антике. Штавише, грчки исељеници у Италији били су у стању да подстакну својеврсну фузију елемената и византијске и италијанске ренесансе. У том светлу нарочито

* Сlike 1-8: Неке од грађевина које су обележиле време византијске ренесансе, пре него што се Манојло Хрисолорас нашао у Италији

Слика 2. Остаци дворца, Мистра, од тринаестог до четрнаестог века

су занимљиве каријере тројице великих грчких научника: Теодора Газе (Theodoros Gazes) у Риму, Јована Аргиропулоса (Joannis Argyropoulos) у Фиренци и мало познатог Николаса Леоникуса Томеуса (Nicholas Leonicus Tomaeus) у Венецији и Падови.

Широка синтеза као превредновање животно важних питања о разним аспектима доприноса византијских исељеника италијанској ренесанси неопходна је и за сагледавање архитектуре тог времена, заједно са њеном теоријом. Ту су од суштинске користи увиди у различита интелектуална поља или теме, пре него у фазе византијске односно италијанске ренесансе. Две личности, Византинци и својим пореклом и својим мисаоним склоповима, главни су покретачи тог суштаственог утицаја византијске на италијанску ренесансну интелектуалну, па тако и архитектонску мисао. Први је врло учени Теодор Газа (1370. или 1400-1475.), првокласни грчки и латински филолог и вероватно водећи световни аристотелиста ране италијанске ренесансе. Његова сарадња у Риму са Андреом Ђованијем ди Бусијем (Andrea Giovanni di Bussi) и неколицином других, у уређивању за потребе првих штампара у Италији класичних латинских дела, као и његова заслуга за, по свему судећи, први штампани одељак из дела једног класичног грчког аутора (Платона), остале су готово непримећене од стране модерних историчара и теоретичара, не само архитектуре. Други је филозоф Јован Аргиропулос, византијски хуманиста који је, како се верује, пре свих заслужан за преумеравање италијанског, а нарочито фирентинског хуманизма

са нагласка на реторици и филологији на Платонову филозофску мисао. А трећа у овом светлу јако занимљива личност је мало познати, али врло утицајни грчки научник Николаус Леоникус Томеус. Његово службено запослење од стране венецијанског Сената 1497, да предаје Аристотелову филозофију, и то по изворно грчком тексту, означава превласт, ако не и победу грчко-византијског Аристотела на водећем италијанском ренесансном универзитету, оном у Падови, а над до тада превлађујућим Авероесовим (арапским) тумачењем. Зато је истраживање о вези византијске и италијанске ренесансе у великој мери усредсређено на градове Фиренцу, Рим и Венецију, односно Падову, који су били главни центри грчких студија у италијанској ренесанси. Фиренца је ту историјски прва.

При сваком разматрању улоге византијских научника исељених у Италију у развоју италијанске ренесансне мисли и учења, мора се имати у виду да је у време почетка и развоја италијанске ренесансе већ бар два столећа постојала и њој претходна, касније, све до пада Константинопоља, упоредна ренесанса, која се десила на византијском европском истоку. Грчко учење, иако је током свог развоја претрпело неколико приличних падова, за Византинце никада није било загубљено, као ни латинско, када се ради о италијанској ренесанси. Већ од једанаестог, а нарочито од тринаестог столећа, грчко учење је у Византији досегло знатну интензификацију, својеврсну ренесансу грчких студија у сваком смислу: књижевном, реторичком, филолошком, филозофском, као и математичком и научном, да и не помињемо уметнички. Осим извесног слабљења црквеног супротстављања проучавању античке класике, основни, темељни узрок оживљавања грчког у Византији било је големо навирање осећања за **грчко** још и пре времена Никејског царства, а нарочито пошто је цар Михајло Осми Палеолог 1261, ослободио Константинопољ од латинских освајача.

Византијска ренесанса, својеврстан **повратак класичној грчкој учености**, отпочела је у најмању руку тада, у тринаестом столећу. Тај повратак грчкој култури, у извесној мери на рачун дотадашње превласти изворне, православне хришћанске учености, под династијом Палеолога био је изражен појавом извесних **реалистичких** вредности у сликарству, даљим развојем мистичких веровања, као и оним на шта ћемо се овде превасходно усредсредити: интензификацијом проучавања грчке књижевности, филозофије и науке, већом него икада пре. Постоје неслагања о тачним узроцима интелектуалног оживљавања у Византији већ у једанаестом столећу, а посебно његове интензификације после грчког ослобађања Константинопоља из латинских руку. Може бити да у томе извесну

улогу имају изузетно разгранате везе које је ово пространо и културно увек моћно царство стално имало са свим својим суседима, посебно оним источним, који су у великој мери такође гајили велико поштовање према делима класичне грчке старине. Наиме, Персијанци и Арапи, и не само они, јако су темељито изучавали дела Аристотела, Платона и других древних грчких мудраца, и преводили их за сопствене потребе. Европски западњаци, по свему судећи, управо су преко тада добрим делом арапске Шпаније најпре дошли до преведених, дакле из друге руке, текстова великих античких Грка. Авероес (Averroes) је ту само један од њих.

Разумевање карактеристика византијског интелектуалног оживљавања врло је значајно, јер на обнављање грчког учења у италијанској ренесанси није утицао само садржај византијског образовања од времена византијске ренесансе, него су то чинили и методи образовања, наставни планови студија, као и ставови према корпусу дисциплина у византијској културној традицији. Развој грчке учености у италијанској ренесанси био је исход превасходно фузије, колико год несавршене у извесним аспектима, разних елемената византијске са онима италијанске ренесансе. А то је питање кога већина западњачких историчара и теоретичара, не само архитектуре, није и не жели бити свесна, често и не настојећи да спозна каква су била догађања у скоро дванаестстолетњем византијском културном и архитектонском развоју. И то и ако се у виду имају таква питања какво је, западњачка, у овом случају италијанска пријемчивост или одбојност према извесним врстама грчког, и у том склопу византијског хришћанског, изворно православног образовања, а на рачун интелектуалних различитости, етничких предрасуда, па чак и различитих метода академске организације.

Стога за одређивање значаја улоге грчких исељеника у Италији, у то време главном њиховом одредишту на европском западу, најпре треба исцртати историјски италијански миље уочи и током прихватања грчког учења, те приказати најважније посреднике, исељенике из римокатоличким и исламским упадима ојађене Византије у три главна центра италијанске ренесансе: Фиренцу, Рим и Венецију, односно њој оближњу универзитетску Падову. Сва та три средишта извесно су време имала водећу улогу у провођењу грчких студија. Истовремено треба назначити главне црте мало познатог византијског повратка грчкој књижевности, филозофији и науци, заједно са византијским ставовима према таквом образовању.

Да видимо сада какво је било стање изучавања грчких спознаја у Италији око 1350, у праскозорје италијанске ренесансе, бар триста година пошто се слично одиграло у самом Константинопољу.

Превласт је тада имала схоластика, усредсређена превасходно на Аристотелову логику и филозофију, а чињени су и покушаји да се Аристотел помири са хришћанском теологијом. Са таквом намером су схоластици, попут Виљема из Мербека, методом *реч-по-реч* превели многе античке грчке текстове. Касније су италијански хуманисти, заједно са византијским научницима избеглим у Италију, осетили потребу да начине нове преводе истих тих текстова, без мањкавости произведених намером схоластика. Схоластичке верзије послужиле су побуђивању западњачких апетита за грчким логичким, метафизичким и научним делима, али су у ствари сва књижевна, реторичка и историјска дела, скупа са неколико значајних Аристотелових и већином Платонових списа, била или непозната на европском западу или су их тамошњи схоластици оставили непреведеним.

Свитањем ране италијанске ренесансе и хуманистичким нагласком на класичној латинској књижевности, пријемчивост италијанских људи од пера за античку грчку **литературу** била је, како је и очекивано, све већа. Нарочито у Фиренци, родном месту такозваног грађанског хуманизма са римским републиканством у својој жижи, грчка дела која су одговарала делатностима грађанског **делатног живота** (*vita activa*), била су сада добро дошла. То се посебно односило на она која приказују античку Атину, чије су реторичке вредности италијански државници сматрали вредним надметања. У таквом друштвеном амбијенту италијанских урбаних подручја постојала је општа наклоност према извесним грчким делима, посебно говорничким. Али је степен пријемчивости био различит. Леонардо Бруни (Leonardo Bruni), на пример, мора да је добро размотрио могућност израде латинског превода Платонове **Републике**. Међутим, прилично је вероватно да он сам није био довољно префињен да би могао да цени истанчаност тог дела, или му се можда нису допадали његова **комунистичка** схватања и похвала деспотизму, колико год добронамерна. Нешто касније, у Енглеској, како ћемо видети, Томас Мор (Thomas More) је о истом размишљао другачије.

Када се ради о византијским исељеницима, они су у Италији наишли на за себе добро припремљен интелектуални терен, јер је италијанска хуманистичка усредсређеност на **хуманистичка изучавања** (*studia humanitatis*) била врло слична реторичком школовању, темељном када се ради о византијској ренесанси. Школовање и интересовања италијанских хуманиста имали су више спона са византијском дидактичком традицијом, него са њиховим западњачким претходницима, схоластичима.

Да сада размотримо, не само по теорију архитектуре европског света животно важно, али недовољно истражено подручје: византијске методе предавања, излагања и тумачења списа (*edžegesis*), наставне планове (*curricula*) и ставове према разним грчким писцима. Млади византијски студенти, после изучавања граматике и композиције, процеса који је захтевао велику моћ памћења, настављали су са проучавањем дела грчких говорника. Проучавање реторике било је важно у Византији да би се задовољиле потребе власти за добро образованом, артикулисаном бирократијом, да и не помињемо необичну византијску љубав према реторичком изражавању, наслеђену из грчке антике, што је стање упоредиво са потребом италијанских градова за **професионалним** хуманистима. У Византији је, рецимо, Исократ (*Isocrates*) био много цењенији него Демостен (*Demosthenes*), очито услед својих **дидактичких** квалитета. Најцењенији приручници о реторици, међу онима које су Византинци користили, били су они Хермогена (*Hermogenes*) из Тарсуса (*Tarsus*) и његовог следбеника Афтонија (*Aphthonius*). Хермогенова вредност налазила се у његовим прагматичним и врло делотворним анализама различитих врста реторике и у његовом конкретном обавештавању о томе како тачно говорник може да побуди жељено дејство на своје слушаатељство, путем употребе одређених реторичких **облика**.

Византијски наставни план је стога јако наглашавао реторику, али, за разлику од упоредних хуманистичких изучавања у Италији, посебно у ранијем степену фирентинског хуманизма, укључивао је и метафизичку филозофију, математику и чисту науку. Византијски циљ било је постизање свеобухватног образовања, заснованог на традиционалној **свеобухватној мисаоности** (*enkyklios paideia*), која је, теоретски, свој врхунац имала у теологији. Потврда органског јединства у византијском образовању од бар једанаестог столећа надаље јесте и то да се сваки полазник неке школе који се бавио књижевношћу у византијској ренесанси бавио такође и науком. То треба нагласити услед големог образовног распона и интересовања која су исказивали византијски исељеници у Италији попут Ђорђа Трапезунтског (*Georgios Trapezuntius*), Јована Аргиропулоса и Висариона, а који ће бити велика супротност ужим италијанским интересовањима за хуманистичка изучавања која су, макар извесно време, искључивала метафизичку филозофију и науку.

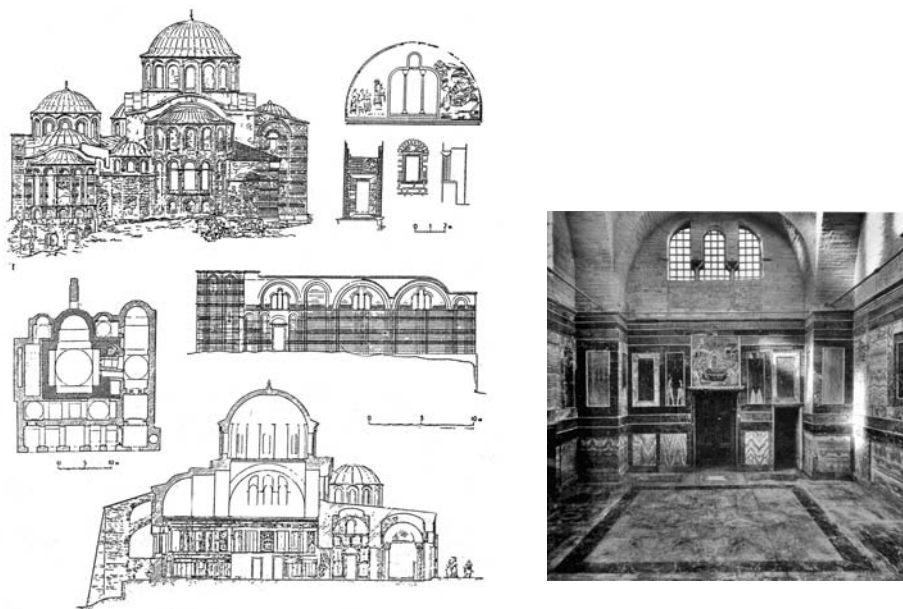
Током византијске ренесансе постојало је далеко интензивније и систематичније проучавање целог низа класичних грчких дела, књижевних, филозофских и научних, него икада пре. Изгледа да се и византијска православна хришћанска црква, насупрот својој

Слика 3. Црква Светићх Аћосћолоа, Солун, 1312-15. (западно прочеће)

ранијој позицији, није тада више противила ишчитавању таквих текстова, или је то бар чинила у мањој мери. Радови водећих античких коментатора Аристотеловог и Платоновог дела сада су пажљиво анализирани. Осим тога византијски ренесансни научници приљежније су проучавали античке историчаре, нарочито Тукидида (Thucydides), вероватно услед велике тежине његових текстова. Али, главни интелектуални нагласак изгледа да је био на песништву, нарочито на класичним драмама и лирском песништву, можда захваљујући великом изазову који је нудио рафиниран стил тих текстова. Отуда и толико песничких описа архитектуре у византијској књижевности и књижевности осталих земаља у византијском културном кругу, рецимо у Сирији, корисних и усмеравајућих у сваком погледу, још из много ранијег времена.

Једино место са ког је грчка ученост могла стићи на европски запад било је њено вишевековно уточиште на византијском истоку, нарочито у главном граду Константинопољу, Солуну и, нешто мање, у јужној Италији, која је током ранијих средњевековних столећа представљала више део византијског, него западноевропског света. Најбољи начин да се одреди мера у којој је грчко-византијска ученост заиста утицала на мисаони свет италијанске ренесансе јесте то да се начини систематична анализа разних подручја хуманистичких прегнућа на која је утицало грчко образовање током италијанске ренесансе, од рецимо око 1390, када је Салутати постао канцелар у Фиренци, па до 1531. или 1534, када су умрла двоји-

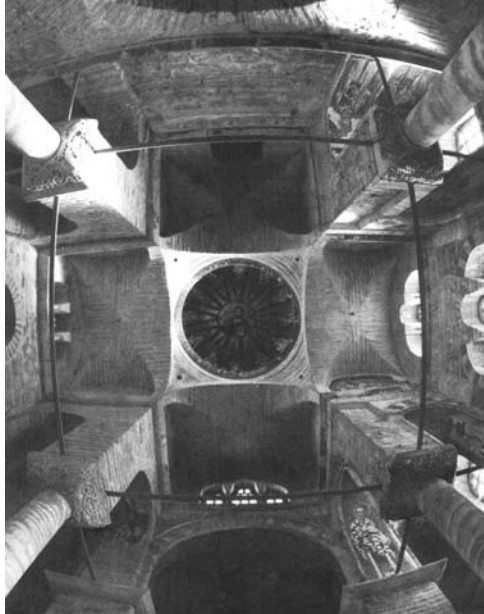

Слика 4. Црква манастира Хора (данас Кахрије-џамија), Константинопољ, крај штринаестог-почетак четрнаестог века (источно прочеље, детаљи, основа, јужно прочеље, погужни пресек, основа по П. А. Андервуду, 1966. и ентеријер ка ајсиди катхолика)

ца водећих грчких хуманиста у Италији, мало познати Николаус Леоникус Томеус и Јанус Ласкарис (Janus Lascaris). При томе морамо бити у стању да одредимо не само која су нова грчка књижевна, филозофска или научна дела они донели на европски запад, него и, што је још важније, које су интелектуалне идеје и које мисаоне обрасце нове за то раздобље они донели или успели да уграде као резултат своје делатности.

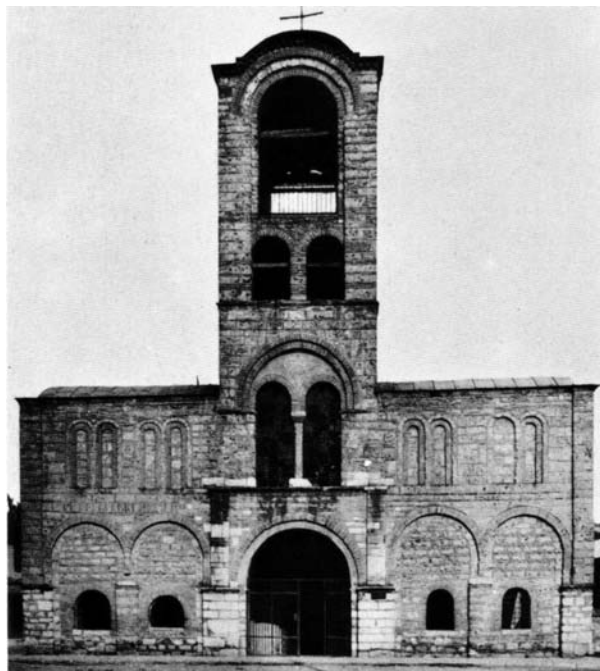
Пошто систематична анализа те врсте до сада није начињена, ово истраживање о утицају византијске ренесансне архитектонске теорије на одговарајућу италијанску мора пре свега остати, у извесној мери, обиман преглед. Категоризација подручја која би требало размотрити обухвата значајнија поља учености, најпре хуманистички култ који су неговала хуманистичка изучавања, наиме граматику, реторику, историју, етику и поезију, па онда и метафизичку филозофију, списе византијских црквених отаца, математику и физику.

Пре него започнемо са нашим прегледом, треба да се сетимо да је оно што је од грчке учености било познато у завршници римског раздобља за европски запад било готово у целости изгубљено током тамошњег, никако не и византијског, такозваног мрачног

Слика 5. Јужна црква комплекса Светије Марије ПамакарисѠос,
КонѠтанѠинопољ, 1312.
(део унутрашњоѠти)

Средњег века. Истина, извесни Византинци појављивали су се у западном делу Европе као чланови дипломатских или црквених изасланстава, да би расправљали о проблему супарништва између два римска царства, непрекинутог источног и 800. године поново успостављеног западног, или о све већим разликама између две цркве. Али, такви контакти били су спорадични и, у најбољем случају, ефемерни. Грчки текстови у изворнику, посебно књижевни, нису ту надокнађени у битнијој количини све до пред крај четрнаестог столећа, наступом хуманистичког покрета. Сасвим је сигурно да се и сам западноевропски схоластички покрет дванаестог и тринаестог столећа заснивао преваходно на античкој грчкој учености, на логичким, етичким и извесним научним текстовима Аристотела. Они су на европски запад најпре стигли из Шпаније у арапским верзијама, из друге и треће руке, по свему судећи. Али, након латинског запоседања грчког истока 1204, латински научник и бискуп Коринта у Грчкој, Виљем из Мербека, превео је Аристотелову **Политику** на латински језик, са изворног грчког текста, као и, како се врло ретко зна, његову **Поетику**, те неколико Архимедових (Archimedes) математичких и **механичких** трактата. Мербекова намера је била да на латински језик преведе целокупан Аристотелов

Слика 6. Црква Богородице Љевишке, Призрен, 1306-07.

опус. На углавном исти начин, столећима пре, Бетијус (Boetius) је покушао да преведе сва Аристотелова и Платонова дела. Тако је релативно мали, али важан део грчких сазнања био на европском западу доступан и пре Хрисолорасовог доласка. Међутим, та грчка сазнања, изузев Аристотелове Поетике која, мада доступна, очито није била проучавана, била су пре свега логичке или научне природе, а не књижевне - и превасходно су одговарала интересовањима схоластика. Штавише, често су долазила из извора у искривљеним грчким манускриптима. Зато у виду треба имати не само улогу византијских исељеника у доношењу непознатих античких дела, било паганских било хришћанских, на европски запад, него и тачније и ваљаније текстове тамо већ познатих грчких дела.

У филозофији, у византијским школама су у најмању руку од једанаестог столећа надаље ишчитавани и Платон и Аристотел. Између њих двојице није било такве поларизације каква је у извесној мери постојала на европском западу током схоластичког раздобља, а нарочито после излагања Византинца Гемистоса Плета (Gemistos Pletho) у Фиренци о њиховим различитостима.

Да сада размотримо делатности византијских исељеника у Фиренци, првом средишту грчких студија у Италији и, стога нимало

случајно, исходишном месту италијанске ренесансе. На почетку је катедру грчких студија на фирентинском **студијуму** (studium) држао јужноиталијански Грк Леонтије Пилат (Leontius Pilatus), запослен 1361. уз Бокачево (Vossaccio) посредовање. Као и Варлам (Varlaam), Петраркин грчки учитељ, Пилат је био толико добар познавалац грчке учености да је у Константинопољу предавао о учењима тешког рановизантијског, или касноантичког мистичког теолога, Псеудо-Дионизија Ареопагите (Pseudo-Dionysius Areopagita).

Догађај који означава прво **систематично** изучавање грчког језика и књижевности на европском западу био је долазак византијског аристократе Манојла Хрисолораса у Фиренцу 1397, да предаје на студијуму у том граду. Његов долазак био је исход формалног позива фирентинске Сињорије (Signoria), којој је на челу стајао хуманистички канцелар Колучио Салутати, који је, као хуманиста Петрарка пре њега, схватао вредност грчке учености као темељног извора латинске. Већ пре Хрисолорасовог доласка, Петраркин ученик Бокачо осигурао је 1361. запослење јужноиталијанског Грка Леонтија Пилата на фирентинском студијуму. Али, Пилатово намештење очигледно је имало тек неколико резултата, мада је он као грчки научник био далеко од неприкладног за то, како многи савремени западњачки специјалисти воле да верују. Хрисолорасова предавања, која су походили стварно сви тада водећи хуманисти у Фиренци, на пример Вергеро (Vergerio), Гварино (Guarino), Николи и Бруни, била су оно што је његово трогодишње намештење на фирентинском студијуму обележило као стваран почетак грчких студија у западној Европи. Бруни, који је чак напустио своје студије права да би слушао Хрисолораса, изрекао је једном приликом своју чувену примедбу, помало строгу, али више-мање тачну, јер изражава понешто од заразног ентузијазма којим је Хрисолорас тада био поздрављен: **Ово је по први пут после седам стотина година да се на западу предаје грчки језик.** Оно чега се Бруни овде присећао била је вероватно Бетијусова каријера у остроготској Италији крајем шестог столећа.

После доласка Манојла Хрисолораса у Фиренцу 1397, да би ту на позив Сињорије предавао грчки језик, ентузијазам побуђен његовим настојањима постао је тако заразан да је талас интересовања за грчке студије преплавио велики део северне Италије. Пошто су му за ваљана предавања недостајали прикладни текстови, Хрисолорас је најпре морао да начини грчко-латинску граматику. Она је, треба то истаћи, била по узору на уврежени византијски тип граматике још пре времена династије Палеолога зван **Еротемата** (Erotemata). Тешко је знати на који начин је Хрисолорас предавао грчки језик.

После основних упутстава у граматички уз помоћ Еротемије, вероватно је настављао по методу излагања о литератури коришћеној у Византији. А после ишчитавања одељака из античких дела наглас на грчком језику, најпре сâм, а затим са ученицима, он би их вероватно пажљиво анализирао, уклапајући податке из византијских објашњења (scholia), наиме коментара на маргинама манускрипата или по основу скедографије (schedographia). Скедографија је била уобичајен византијски дидактички поступак, а коришћена је у поезији и прози од времена царице Ане Комнене (Anna Comnena), од раног дванаестог столећа. Провођена је ишчитавањем специфичних одељака из дела класичних аутора, рашчлањиваних и тумачених уз помоћ редовно кратких коментара или парафраза званих скеде (schede). Уметнути између редова текста или на маргинама, ти коментари или парафразе анализирали су речник, етимологију речи, историјске референсе и синтаксу у сваком одељку. Извесно је да су скедографијом обрађивани и антички грчки и текстови грчких црквених отаца посвећени архитектури, често изузетно лепо, а не само вредни, што је лако увидети.

Хрисолорас је, изгледа, тај који је први установио каснији стандардан хуманистички метод превођења грчког језика на латински, који је одмах усвојио његов студент Бруни. Уместо реч-по-реч (ad verbum), он је проводио превођење одељка у духу текста (ad sententiam transferre), избегавајући у исто време посве слободан превод. Вероватно за употребу од стране својих студената, започео је са превођењем Платонове **Републике** на латински језик, заједно са својим најбољим учеником Брунијем. Тај задатак они нису довршили, можда услед Хрисолорасове претеране заузетости. Превођење **Републике** касније су наставили Хрисолорас и још један од његових ученика, хуманиста Умберто Децембрио (Umberto Decembrio), који је потом био у служби деспота Ђангалеаца Висконтија (Giangaleazzo Visconti) из Милана. Али, тај превод је остао незадовољавајући, мада је управо он био тај по којем је европском западу то Платоново дело постало доступно, па га је касније коначно поправио и довршио Умбертов школовани син, водећи милански хуманиста свога доба, Пјер Кандидо Децембрио (Pier Candido Decembrio). Осим овога, Хрисолорас је у Фиренци започео са превођењем Птоломејеве **Географије** (Geographia), што је још један доказ о широком распону византијских научних интересовања пренесеном у Италију.

Добро је познато да је Марсилио Фићино (Marsilio Ficino) у Фиренци, од 1463. до 1482, превео и поделио све Платонове **Дијалоге**, укључујући и **Републику**. Али, за поспешење ширења Платонових

Слика 7. Црква Лазарица, Крушевац, 1377-78.

политичких замисли и на север Европе, на пример у Енглеску, до Томаса Мора, главни догађај сигурно је било објављивање Мусурусовог издања изворног грчког текста у Алдиновој венецијанској штампарији 1513.

Надахнути оним што је чинио Хрисолорас, готово сви његови италијански ученици - Вергерио, Гварино, Бруни, Роси (Rossi), Скарпериа (Scarperia), Цензус де Рустичи (Census de' Rusticci) и други - постали су хуманисти чувени по своме знању и залагали се за унапређење грчких студија. Нарочито је Бруни превео бројна Аристотелова дела, међу њима и **Политику**, замењујући Мербекову ранију реч-по-реч верзију. На крају свог уводника у **Политику**, Бруни наглашава, очигледно супротно схоластици, **златну реку** (flumen aureum) Аристотеловог стила, подједнако као и његове мисли. Мора бити да је од Хрисолораса Бруни стекао додатно знање о изузетном распону Аристотелових радова. Тако је превео (или, у неким случајевима, поново превео) Аристотелове **Реторику**, **Етику**, **псеудо-Економију**, те логичке списе. Те верзије нису увек биле потпуно тачне (како је Грк Аргиропулос касније обзнанио, биле су превише слободне), али су у целини сачувале текстуалне нијансе и стил изворника верније него што су то постигли схоластички пре-

води. Бруни је осим тога превео неколико Платонових мање тешких радова, као и Плутархове (Plutarchus) **Животе**, вероватно опет на Хрисолорасов наговор. Према Хрисолорасу, Плутарх је био најпогоднији аутор за отварање грчких студија, пошто је најуспешније премошћавао јаз између Грка и Римљана. Захваљујући индивидуалним и грађанским врлинама Плутарховог дела, врло популарног у Византији, готово сваки латински хуманиста који је познавао грчки језик искушао се у његовом превођењу.

Рамене уз рамене са раним интересовањима фирентинских хуманиста у ономе што је названо грађанским хуманизмом, Бруни, фирентински канцелар у раним годинама кватрочента, трагао је за грчким говорничким текстовима који би могли послужити као материјал за уздизање републиканства у његовом граду. Тако је у својој **Похвали** (Laudatio), панегирику о граду Фиренци, преузео много из **Панатинаикоса** (Panathenaikos) атинског оратора Елијуса Аристидеса (Aelius Aristides), говора који образлаже врлине античке Атине. Грчки говорници и филозофи тврдили су да становништво једног града-државе не треба да буде толико бројно да своју вољу не може обзнанити посредством демократске скупштине и да становници треба да буду у стању да зидине виде са сваке тачке у граду. За своје потребе, Аристидес је обезбедио нови и делотворнији грчки реторички материјал. Нарочито је истицао лепоту атинског распореда, пруженог у концентричним круговима од руралног подручја до предграђа, зидина и унутрашњег града. Размишљања попут ових Бруни је користио у сопственом опису и похвали Фиренце. Оно што је аналогију између Атине и Фиренце чинило нарочито ефектним, и што је било главни разлог за његово коришћење Аристидесовог дела, било је Брунијево доказивање да је Фиренца, захваљујући свом републиканском уставу који је штитио грађанске слободе, тријумфовала над миланским тиранином Ђангалеацом Висконтијем (Giangaleazzo Visconti) на исти начин како је Атина, према Аристидесу, својом демократијом грчку слободу и културу спасла персијске деспотије.

Бруни је по свој прилици био први италијански хуманиста који није тек подражавао грчке политичке замисли, него их је и стваралачки примењивао на савремена догађања сопственог доба. Својом **Похвалом** он је био један од првих који су повукли аналогију између два града, Атине и Фиренце, како су касније чинили и многи други италијански хуманисти. Извесно је да су и у Италији и на многим другим местима у западном делу Европе за његова изучавања грчких достигнућа сазнавали многи.

У вези са фирентинским уставом, тако честом темом расправа међу фирентинским хуманистима, занимљиво је забележити да је Византинац Плето, током свог боравка у Италији на Сабору у Фиренци, начинио исправке у рукопису Брунијевог трактата на грчком језику о уставу Фиренце. Много је примера таквог, изравног утицаја византијских научника на списе италијанских ренесансних мислилаца.

Догађај који је поспешео грчке студије у Италији био је Фирентински сабор, окупљен 1438-39. да би ујединио две хришћанске цркве, изворну православну и шизматичну римокатоличку. На том Сабору, да наведемо савремене критичаре, неколико грчких научника лично је руководило својеврсним континуираним **семинаром** у хеленским студијама за Латине. Службени тумач за Латине био је калмалдолешки (Calmaldolese) монах Амброђо Траверсари (Ambrogio Traversari), први Латин, после Бургундија (Burgundio) из Пизе (Pisa) у дванаестом столећу, који је дела византијских црквених отаца превео на латински језик. Број латинских научника присутних на Сабору био је знатан и укључује многе прослављене италијанске хуманисте какви су Бруни, Траверсари, Вергеро, Пођио (Poggio), Вала (Valla), Алберти (Alberti), Гварино и, али кратко, Никола из Кузе (Nicholas da Cusa). Могућности за интелектуалну размену биле су учестале. Знамо, рецимо, да је Марко Ефески (Епхесус), најупорнији антиунионистички грчки епископ, Траверсарију тада дозволио да истражује манускрипте које је са собом донео из Константинопоља.

Сада се све шире схвата да су рани фирентински хуманисти попут Никола Николија били подједнако заинтересовани за дела древних црквених отаца (укључујући оне грчке), као и за класично образовање. Није зато чудо да се, када је отприлике 1400. у Риму поново откривено **Излагање хришћанској младежи о проучавању грчких класика**, дело једног од грчких црквених отаца, Светог Василија, фирентински хуманиста Леонардо Бруни недуго затим дао да се преведе на латински језик. И то из прецизног разлога да један од највећих отаца ране хришћанске цркве, који је живео столећима пре западњачке римокатоличке шизме, послужи као саветодавац, чак налогодавац - и то сигурно вредан тога - да се приђе изучавању класичне грчке књижевности и филозофије, у намери да се унапреди јасно разумевање учења и моралних вредности хришћанства.

Брунијева верзија Василијевог **Излагања хришћанској младежи о проучавању грчких класика**, касније нашироко расејана, била је прво или једно од првих преведених и штампаних (о.1470-71.) грчких патристичких дела, историјских теолошких дела која

Слика 8. Византијинац Јован Арџироулоc као предавач на катедри на Католикон Музејону у константинопољском Ксенону, грађевини коју је изградио српски краљ Стефан Урош, четрнаести век

се баве животима, списима и учењима црквених отаца, њиховом филозофијом која хришћанску догматику спаја са античком филозофијом. Нимало зачудо, јер је откриће тог дела од стране високо постављеног Василијевог поклоника имало квалификацију да је читање паганских грчких књижевних дела, услед њихове моралне вредности и помоћи у тумачењу грчког Светог писма, корисно. Било је то моћно оправдање за супротстављање оптужби за паганство, којој су били изложени рани италијански хуманисти.

Најзначајнији хуманистички догађај на Сабору у Фиренци била је појава византијског платонисте Гемистоса Плета из Мистре (Mistra). На банкетима које је приређивао Козимо де Медичи (Cosimo de' Medici) Плето је излагао о паганским филозофијским доктринама, не само Платоновим, него и његових неоплатоновских следбеника попут Јамблихуса (Iamblichus) и Проклуса (Proclus), за које је европски запад углавном тек тада чуо. Осим тога, Плето је давао увод у окултна, тајновита дела питагорејаца, Хермеса Трисмегистоса (Hermes Trismegistos), као и халдејска пророчанства. Плетова предавања и списи имали су одмах јако дејство на његове фирентинске слушаоце. Да су они остали импресионирани,

чак запањени, изгледа сасвим извесно. Али, то да су стварно разумели нијансе у тумачењима тог врло префињеног византијског филозофског егзегете остаје под сумњом. Управо током Сабора, Плето је написао свој чувени трактат **О разликама између Платона и Аристотела** (*Peri hon Aristoteles pros Platona diapheretai*). Како је он сам навео, делом услед очито претераног нагласка италијанских научника на Аристотелу, Плето је овога критиковао а уздигао Платона, што је водило ка стварању веће поларизације између дела два филозофа него што је она која је постојала у византијској традицији, у којој они нису сматрани за изворно антагонистичне. Плетов трактат изгледа да је код западњака увећао разлике између два грчка филозофа и побудио потребу за тачним превођењем целокупног Платоновог, као и Аристотеловог дела. Вредно је помена да су каснији превод и тумачење Платоновог дела, које је начинио Марсилио Фићино (*Marsilio Ficino*), извучени и у великој мери засновани на византијској традицији, на делу Пселуса (*Psellus*), Плета, Висариона и других византијских платониста. Фићино је познавао чак и Плетов трактат **О судбини** (*Peri ekousiou kai akousiou*, грч., *De fato*, лат.). Конкретнији доказ Плетовог изравног контакта са фирентинским хуманистима јесу исправке писане његовом руком на рукопису Брунијевог дела на грчком језику о уставу Фиренце.

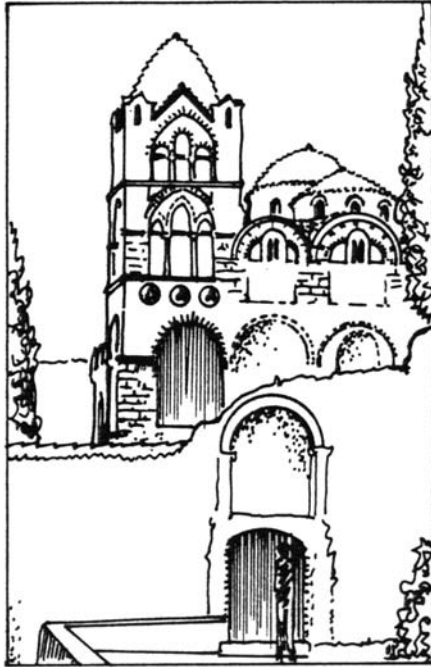
Цео низ античких грчких списа, укључујући многа од врло темељитих и сложених дела античара и, делом, аутора из византијског раздобља, на европски запад стигао је тек у време италијанске ренесансе. Посебно је значајно то да су у тај део Европе тада по први пут донесени сви филозофски списи платонизма, оно што је још преостало, а то много више него се обично мисли, од дела Аристотела и тим делом надахнутих списа, као и грчки извори стоицизма и епикурејанства. Још изразитија и бројнија била су књижевна дела која су донели Византинци: трагичари и Аристофан, све лирско песништво Пиндара (*Pindar*), Теокрита (*Theocritus*) и других, као и епске поеме Хесиода (*Hesiod*) и нарочито Хомера, подједнако као и велики грчки историчари и грчки говорници, посебно Лисијас (*Lysias*), Исократ и Демостен. Донесен је и целокупан византијски реторички опус, нарочито Хермоген и Афтоније. Нови преводи њихових дела, заједно са коментарима о Птолемеју, много су значили. Сви ти списи представљају знатно широк распон књижевних, научних и филозофских мајсторских остварења без којих би модерна култура западног, хришћанством понајвише обележеног цивилизацијског круга била прилично другачија него данас. Није могуће замислити како би, да није било тако, изгледала дела, рецимо, енглеског архитекте Роберта Адама (*Robert Adam*) или не-

мачког историчара уметности и архитектуре Јоакима Винкелмана (Joachim Winkelmann).

У преносу готово свих тих дела главни протагонисти били су византијски исељеници, мада су, дабоме, и Латини ту дали приличан допринос. Али, Византинци нису били просто преносиоци античког грчког наслеђа за које је, како неки западњачки научници воле да назначе, Константинопољ био просто **библиотека**, а његови научници једноставно **светски библиотекари**. Видели смо да пренос грчке учености није био једноставан процес, него процес који треба сагледавати у његовим многим гранањима, укључујући проблеме њеног пријема, усвајања и ширења Италијом. У том процесу византијски исељеници нису били тек преносиоци, него и тумачи значења текста и нијанси стила. У ствари, у случају сложенијих дела, једино је византијска традиција могла растворити и аутентично тумачити те ризнице донесене на европски запад.

Основни критеријум за вредновање доприноса византијских научника учењу италијанске ренесансе јесте то да ли је њихов рад на предавањима, те у уређивању и издавању текстова, резултовао на ма који начин изменом мисаоних образаца важећих у Италији током сваког од три раздобља о којима је овде реч. На почетку раздобља фирентинског вођства по питањима грчких студија жеља да се изучавају дуго занемарени грчки језик и књижевност преобразена је, путем Хрисолорасових надахнутих предавања, у праву манију која се брзо из Фиренце раширила по већем делу Италије. А током друге половине фирентинског раздобља обрт у усмерењу фирентинског хуманизма од реторике ка метафизичкој филозофији није толико био дело италијанских хуманиста или Плетових банкетских говора у Фиренци колико, превасходно, исход предавања Аргиропулоса, правог представника одавно већ у Константинопољу и около њега захуктале византијске ренесансе. Његово учење показало се одлучујућим за померање осовине фирентинског хуманизма, утирући тако пут **тријумфалном уласку Платонове теологије у Фиренцу**. То, дабоме, не значи да је за ту промену смера заслужан само Аргиропулос. Промена у фирентинској власти са републиканства на **деспотизам** Медичијевих извесно је умањила могућности за **грађански** хуманизам. Ипак, у образовној подлози Фићина, и нарочито Пика, аристотеловска схоластика имала је своје врло чврсто место.

Током раздобља римске превласти у грчким студијама Висарионово вођство не само да је довело до првих превода многих важних грчких дела, него је и доказима поткрепило виђење да, у потрази за највернијим тумачењем, било у античкој науци, фило-

Слика 9. Црква Панџанасија, Мистира, друга половина петнаестог века

зофији или библијским студијама, предност треба дати тумачењима античких грчких или византијских коментатора, временски ближим одговарајућем изворнику. Висарион, Плетов ученик у византијској Мистри у време Палеолога, био је вероватно најспособнији од грчких византијских исељеника, посебно када се ради о његовој визији и способности да комбинује византијске и латинске мисаоне образце и методе. Он је био покровитељ или је утицао на скоро сваки подухват вредан по напредак у грчкој учености у време кватрочента. Снагом своје личности и подршком и византијским и италијанским научницима, величином и вредношћу своје збирке рукописа, својим истраживањима која су показала лакшу уклопивост Платоновог него Аристотеловог дела у хришћанску мисаоност, својим вероватним утицајем на Валино библијско образовање и Региомонтанусово у математици, својом улогом у оснивању катедре грчког језика у Падови и, не као последње, својим осећањем о органском јединству целокупне хришћанске цркве, и оне на истоку и оне на западу, као у патристичка времена, Висарион је у развоју италијанског ренесансног учења играо већу и обухватнију улогу него иједан други византијски исељеник.

Коначно, у раздобљу венецијанско-падованског преимућства, византијски исељеници уредили су за Алдинову штампарију дела баш свих главних грчких аутора у изворном тексту. Штавише, византијски научници, уз Барбарову помоћ, како је евидентно по Томеусовом каснијем запослењу у Падови, били су у прилици да унапреде признавање већег ауторитета грчког Аристотеловог текста и тумачења његових грчких коментатора над, а напослетку и уместо, средњовековних грчко-латинских и арапско-латинских верзија Аристотеловог дела.

Може ли се рећи да су дела византијских исељених научника била баш оригинална? Вероватно не, изузев за она Висарионова, Газина и можда Ђорђа Трапезунтског и Аргиропулоса. Али, колико је латинских хуманиста и филозофа у кватроченту било заиста оригинално у своме мисаоном склопу? Изузев Николе из Кузе, надахнутог, између осталих, делима Платона и Псеудо-Дионизија, и изузев можда Вале, Пика и Полицијана, тек неколицина су били заиста оригинални мислиоци, све до Леонарда да Винчија (Леонардо да Винци) и Галилеа Галилеја (*Galileo Galilei*).

Не треба заборавити да византијска достигнућа не би била могућа без извесних основних предуслова или вредности присутних у ренесансном италијанском живљењу: нарочито све већа, у најмању руку зачета жеља италијанских хуманиста унутар све префињенијег контекста урбане Фиренце и других градова-држава да се нађу савршени узорци за подражавање и оправдавање њихових све интензивнијих световних вредности. Касније су покровитељство папства и економска снага Венеције пружили Алдусу и Грцима могућност да испоље своје таленте. Не треба заборавити ни италијанске научнике који су и пре 1453. одлазили у Константинопољ да уче грчки језик, какви су Гварино, Скарперија, Филелфо и Тортели (*Tortelli*), нити треба занемарити темељит допринос италијанских хуманиста са знањем грчког језика, попут Брунија, Полицијана, Фићина и Барбара. Сви они, заједно са неколицином Византинаца са течним знањем латинског језика, највише су допринели уклапању нове-старе грчке учености и схватања у њихову родну латинску и италијанску традицију. Треба поменути и откриће саме штампе, које се, срећом по грчке студије у Италији, десило скоро у тренутку у ком је православна византијска држава била, после дуготрајног западноевропског углавном римокатоличког, коначно загушена турским исламским насиљем.

Треба нагласити и то да је, упркос превасходном значају грчког језика, то на крају крајева италијанским хуманистима ипак био

страни језик, којим је владала тек малобројна мањина. Међутим, та мањина је, по свему судећи, обухватала готово све главне италијанске мислиоце, који су уобличили тамошњу ренесансу. А они су, по основу уклапања богатог грчког културног наслеђа у њихову латинску и родну регионалну традицију, били у прилици, бар делимично, да се тиме надахњују и тако доведу до изворнијих стваралачких прегнућа која су уследила од раног шеснаестог столећа надаље, у делима Леонарда, Макијавелија, Галилеја и других.

Повратак грчкој учености у Италији, проведен превасходно захваљујући византијским исељеницима, од којих га није могуће одвојити, учинио је вероватно више него иједан други појединачни чинилац, па чак и онај заснован на латинској литератури (и то бар услед њене укоренености у исту ту, грчку ученост), у проширивању интелектуалне перспективе италијанске ренесансе. А византијски исељеници то су постигли тако што су могућим учинили стапање, каткад несавршено, многих елемената у учењу тада већ бар четири века живеће византијске ренесансе са онима италијанске, која се тек рађала. По основу њихове делатности у преносу и тумачењу богатог искуства класичног и патристичког хеленизма, посредством превасходно говорничке традиције византијске ренесансе, традиције која је започела много пре почетка ренесансног покрета у Италији, са којим се византијска ренесанса временом постепено прожимала, византијски исељени научници дали су превасходан допринос ширењу хоризоната италијанске ренесансне мисли и образовања, и то у свим наукама и уметностима, па тако и у архитектури и урбанизму.

Литература

Allatios, Leo, *The Newer Temples of the Greeks*, превод на енглески са коментаром: Anthony Cutler, University Park, Rome-London, 1969.

Bandmann, Guenther, *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungstraeger*, Берлин, 1951 (неколико издања).

—, *Ikonomie der Architektur, Jahrbuch fuer Aesthetik und allgemeine Kunstwissenschaft*, 1951, 67-109 (поново штампано у виду свеска, Darmstadt, 1969).

Barasch, Moshe, *Theories of Art From Plato to Winckelmann*, New York-London, 1985.

Beck, H. G., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Munich, 1977.

Bekker, I., izd., *Corpus scriptorum historiae byzantinae*, Bonn, 1838.

- Borinski, Karl, *Die Antike in Poetik und Kunsttheorie*, 2. свеска, Leipzig 1914-24 (Darmstadt 1965).
- Borissavlievitch, Miloutine, *Les theories de l'architecture*, Paris, 1926.
- Chandler, Richard, *Travels in Asia Minor or an account of a tour made at the edzpanse of the society of Dilettanti*, Dublin, 1775 (izd. Edith Clay, London 1971).
- Choisy, Auguste, *Histoire de l'architecture*, 2. sveska, Paris, 1899, неколико издања; факсимилско изд. из 1899, поново штампано Geneva-Paris 1982.
- Deno John, Geanakoplos, *Constantinople and the West. Essays on the Late Byzantine (Paleologan) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches*, Madison, Wsc., 1989.
- , *Byzantium: Church, Society and Civilization Seen Through Contemporary Eyes*. Chicago, 1984.
- Ehrhard, A., *Ueberlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche*, 3. sveska, Tedzte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Leipzig, 1937-1952.
- Fischer von Erlach, Johann Bernhard, *Entwurf einer historischen Architektur*, Wien 1721 (јаско скраћено издање поново штампано са поговором: Harald Keller, Dortmund, 1978); друго издање: Leipzig, 1725 (факсимил поново штампан 1964); треће издање: Leipzig, 1742.
- Friedlaender, Paul, *Johannes von Gaza, Paulus Silentiarius. Kunstbeschreibungen justinianischer Zeit*, Berlin-Leipzig 1912 (факсимил поново штампан: Hildesheim-New York, 1969).
- Gaus, Joachim, *Weltbaumeister und Architekt*, u: Guenther Binding (изд.), *Beitraege ueber Baufuehrung und Baufinanzierung im Mittelalter*, Koeln, 1974, 38-67.
- Germann, Georg, *Einfuehrung in die Geschichte der Architekturtheorie*, Darmstadt, 1980 (1993).
- Grabar, A., *L'empereur dans l'art byzantin*, Strasbourg, 1936 (London, 1971).
- Hunger, H., *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I*, Muenchen, 1978.
- Huebsch, Heinrich, *In welchem Style sollen wir bauen?*, Karlsruhe, 1828 (факсимил поново штампан са поговором: Wulf Schirmer, Karlsruhe, 1984).
- Jenkins, R. J. H., *The Hellenistic Origins of Byzantine Literature*, Dumbarton Oaks Papers, 17, Dumbarton Oaks, 1963.
- Junecke, Hans, *Die wohlbemessene Ordnung. Pythagoreische Proportionen in der historischen Architektur*, Berlin, 1982.
- Кораћ Војислав, Марица Шупут, *Архиџекџура византијскоџ свеџа*, Београд, 1999.
- Kustas G. L. , *Studies in Byzantine Rhetoric*, Salonika, 1973.
- Le Corbusier (Charles-Edouard Jeanneret), *Le voyage d'Orient* (1911), Paris 1965 (италијанско издање: *Il Viaggio d'Oriente*, Faenza, 1974).
- Maguire, Henry, *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton, NY, 1981.

- , *Truth and Convention in Byzantine Descriptions of Works of Art*, Dumbarton Oaks Papers, 28, Dumbarton Oaks, 1974.
- Mango, Cyril, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453. Sources and Documents*, Toronto-Buffalo-London, 1986 (поново штампано 1993, 1997).
- Meridier, L., *L'influence de la seconde sophistique sur l'oeuvre de Gregoire de Nysse*, Paris, 1906.
- Mumford, Lewis, *The City in History. Its Origins, its Transformations, and its Prospects* (1961), Harmondsworth, 1975.
- Onians, John, *Bearers of Meaning: The Classical Orders in Antiquity, the Middle Ages, and the Renaissance*, Princeton, NY, 1989.
- Panofsky, Erwin, *Die Entwicklung der Proportionslehre als Abbild der Stilentwicklung*, Monatshefte fuer Kunstwissenschaft XIV, 1921, 188-219 (поново штампано у: Panofsky, *Aufsätze zu Grundfragen der Kunstwissenschaft*, Berlin, 1964, 1669-204).
- , *Idea, Ein Beitrag zur Begriffsgeschichte der aelteren Kunsttheorie* (1924), Berlin 1960.
- Pevsner, Nikolaus, *Studies in Art, Architecture and Design*, 2. свеска, London, 1968.
- Pochat, Goetz, *Geschichte der Aesthetik und Kunsttheorie. Von der Antike bis zum 19. Jahrhundert*, Koeln, 1986.
- Procopius, *Prokop, Opera*, III, 2. изд. J. Haury, Leipzig 1913; *Procopius*, изд. H. B. Dewing, Glanville Downey, svezak VII (Loeb Classical Library), London-Cambridge, Mass., 1940.
- Richter, Jean Paul, *Quellen zur byzantinischen Kunstgeschichte*, Wien, 1897.
- Rosenau, Helen, *Vision of the Temple. The Image of the Temple of Jerusalem in Judaism and Christianity*, London, 1979.
- Saufer, Josef, *Symbolik des Kirchengebaeudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters*, Freiburg, 1924.
- Scholfield, Peter Hugh, *The Theory of Proportion in Architecture*, Cambridge, 1958.
- Silentiarius, Paulus, *Εκφρασις του ναου της Αγιας Σοφιας*(ekfrazis) и: Paul Friedlaender, *Johannes von Gaza, Paulus Silentiarius. Kunstbeschreibungen justinianischer Zeit*, Berlin-Leipzig, 1912 (faksimil ponovo štampan: Hildesheim-New York 1969).
- Spon, Jacob, Wheeler, George, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant, fait aux annees 1675-1676*, 2. свеска, Amsterdam 1679 (остала издања: Lyon, 1678, London, 1682).
- Tafari, Manfredo, *Teorie e le storia dell'architettura* (1968), Roma-Bari, 1976.
- Unger, Friedrich Wilhelm, *Quellen zur byzantinischen Kunstgeschichte*, Wien, 1878.
- Viqamaa, T., *Studies in Greek Encomiastic Poetry of the Early Byzantine Period*, Helsinki, 1968.

Weitzmann, K., *The Survival of Mythological Representations in Early Christian and Byzantine Art and Their Impact on Christian Iconography*, Dumbarton Oaks Papers, 14, Dumbarton Oaks, 1960.

Zucker, Paul, *Town and Square. From the Agora to the Village Green* (1959), Cambridge, Mass.-London, 1970.

Predrag Milošević

**THE BYZANTINE RENAISSANCE AS A FUNDAMENTAL
BASIS OF THE ITALIAN RENAISSANCE
– MANOJLO HRISOLORAS IN FIRENCE**

Summary

The impetus of Byzantine scientists upon the development of humanist learning (*studia humanitatis*): metaphysics, patristics and science, and upon Italian renaissance in particular were at its ultimate strength in-between 1361 and cca 1531. These hundred and seventy years of direct influence of Byzantine scientists refugees upon the development of Italian humanism and thoughtfulness in the country of European West, especially the power of their role and the grade of their contribution, have rarely been systematically analyzed in all complexity of the issue. That is unfortunately not surprising at all, considering the attitude of European mostly Roman Catholic but protestant West too toward European Orthodox East established long ago. In the famous book of G. Voigt in German language “Classical Antiquity Revival”, that was published in 1859, a year before J. Burckhardt book “Renaissance Civilization in Italy”, both authors emphasized the importance of Greek learning revival as a key to the classical antiquity revival that happen in Italian renaissance. Earlier, in the 17th and 18th Century, in the European West the understanding of Byzantine scholars as most powerful strength to move on Italian renaissance, after they were forced to leave Constantinople and the Empire before the Turks in 1453. Leaving a side the facts, now obvious, that Greek refugees, scholars of the great importance like Manuel Chrisoloras and others, appeared with their works and in person in Italy and the West even before that time, and the fact that the most important intellectual battle of Italian and Byzantine scholars in the Middle Ages already happen in 1438-39 in Florence, at the Council of both Christian Churches, there is a hypothesis we now can fully confirm that the presence of Byzantine scholar’s works and themselves as professors at Italian universities as well was actually the fact of primary importance for the earliest Italian humanists to revive Greek learning and turn their full attention to its achievements. Internal developments within Italian city-states were of secondary importance of course. In other words, growing self respect of Italian middle class of the time, within a sophisticated urban environment, was the one that influenced certain citizens that were to become humanist to turn their full attention toward Greek learning, which was the most useful confirmation of their respective way of civil life all together, within Italian city-states. Writings of Greco-Roman Classics, written in Greek and Latin languages, became perfect models for the Italian humanists to support their own urban society and culture.